

MAKTUBLARNING TARIXI HAQIDA

Abdurayimova Irodaxon Iqboljon qizi
O'TAFI birinchi bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotning epistolyar janrini hosil qiluvchi maktublarning ilk tarixiy kelib chiqishi haqida atroflicha fikr yuritilgan bo'lib, ushbu fikrlar adabiyot tarixida katta o'rin egallagan asarlar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: Maktub, asteklar, kipu, shu, irqish, bildirgulik, "Munshaot".

Insoniyat hayoti tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan maktublar so'z san'ati bo'lgan adabiyotimiz tarixida ham katta o'rin egallaydi. Ularning tarixiga nazar tashlasak, bunga yaqqol amin bo'lishimiz mumkin.

Amerikadagi qadimgi asteklar davlatining miloddan avvalgi IV – II ming yilliklarga oid ma'lumotlarida keltirilishicha, qadimgi davrlarda maxfiy sirlarni uzatishda, koinlar o'rtasida ma'lumot almashishda foydalanilgan bir xat turi fanga ma'lum. Bu kipu – tugunli xat. Uning siri hammaga ham ma'lum bo'lmagan, faqat bosh koinlarga bu orqali gaplashishni bilganlar. Demak, bundan ko'rinadiki, uzoq o'tmishda xatlardan foydalanishga amaliy ehtiyoj – sirlarni yashirish, ma'lumotlarni mavhum tarzda yetkazish, ma'lumot almashish uchun zarur bo'lgan.

Maktub janridan ma'lum tarixiy va ijtimoiy-siyosiy voqealar jarayonida ham istifoda etilgan. Miloddan oldingi III asrda Markaziy Osiyoda hukmdorlik qilgan Botir Tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir Tangriqutga yozgan javoblari ma'lum.

Maktubning ilk ko'rinishlari O'rta Osiyo tarixida yozuv paydo bo'lmasdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. Bunga misol sifatida skiflar shohi Iskandarning Eron shohi Doroga yuborgan buyumlar — kamon o'qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o'ziga xos «maktub»ini eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir.

Maktubning ildizlarini yana xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan dostonlarda ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek folklorining nodir namunalaridan biri bo'lgan "Alpomish" – o'zbek xalqining bir etnik xalq bo'lib shakllanish davrini o'zida mujassam eta olgan qahramonlik dostonlari qatoriga kiradi. Asar garchand, xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lsa-da, o'ziga xos kompozitsiyaga, syujet chiziqclariga, tasviriy ifoda-yu detallarga boy. Asar syujetidagi voqeliklarni bog'lash va voqealarni yanada shiddatli shakllanishi uchun asarda maktubdan ham foydalanilgan. Doston xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lganligi sababli unda uchraydigan maktublarga badiiy asarlar tarkibida uchraydigan maktublarning genezisi sifatida qarash mumkin. Chunki dastlab og'zaki keyin yozma adabiyot shakllangan. Xususan, dostonning Fozil

Yo‘ldosh baxshi variantida maktub atamasi o‘rniga “arza” atamasi qo‘llangan.¹

Antik Rim madaniyatining yirik namoyandasi Mark Tulliy Sitseron (mil.av.106-43 yy.) notiqlik san’ati rivojiga ham nazariyotchi, ham amaliyotchi sifatida ulkan hissa qo‘shgan. U o‘zining ilmiy izlanishlarida lotin tili ifoda vositalarini muayyan tizimga solib tavsiflagan bo‘lsa, nutqlari orqali uning imkoniyatlarini amalda namoyish etdi. Shu bois ham uning izlanishlari nafaqat notiqlik, balki nasr va tarixnavislik uchun ham katta ahamiyatga ega edi. To‘g‘ri, Sitseron ham adabiyot - poeziyaga bag‘ishlangan maxsus tadqiqot olib borgan emas. Lekin, birinchidan, antik davr uchun notiqlik adabiyotning bir ko‘rinishi edi, ikkinchidan, Sitseronning nutqlari, maktublari va risolalarida o‘rni bilan poeziya haqida mulohazalar bayon qilingan. Sitseronning poeziya haqidagi fikr-mulohazalari maktublarida ham aks etgan. Masalan, Attikka yozgan maktubida u mazmunning shakldan ustun turishini ta’kidlab, she’rning ohangdorligi, musiqiyiligini mazmundan ustun qo‘yuvchilarni tanqid qiladi. Ayni paytda, u badiiy asarni baholash, qimmatini belgilashda til xususiyatlarini birinchi o‘ringa qo‘yadi.²

Antik Rimning yana bir mashhur shoiri - Kvint Goratsiy Flakkning (mil.av. 65-8 yy) «Poeziya ilmi» (Pizonlarga maktub) nomli asari she’riy yo‘lda yozilgan risola, aniqrog‘i, qo‘llanma bo‘lib, adabiy doiralarga yaqin bo‘lgan zodagonlar - Pizonlar xonadoniga yo‘llangan maktub shaklida yozilgan. Goratsiy ushbu maktubida Pizon va uning ikki o‘g‘liga poeziya oldiga qo‘yiladigan talablarni bir-bir tushuntirib boradi va shu asno o‘z davrining adabiy nazariy qarashlarini muxtasar bayon qiladi.³ Goratsiyning “Pizonlarga maktub” asari haqida Hamidulla Boltaboev shunday deydi: - Goratsiy maktub shaklida yozgan adabiyot nazariyasi – “Pizonlarga maktub” asarida⁴ o‘z qarashlarini ifodalagan. Shuningdek o‘zidan avval ijod qilgan hajvchi shoir Lutsiliyni tanqid qilgan. Demak, tarixda ham adabiy tanqidiy qarashlarni ifodalashda maktubdan foydalanilganligini ana shu misollar tasdiqlab beradi.

Qadimgi Rim axloqshunosi Lutsiy Anney Seneka (miloddan avvalgi 5- milodiy 65-yillar)ning adabiy-estetik, falsafiy qarashlari uning “Lutsiliyga axloqiy maktublar” deb atalgan turkumidagi 124 maktubida yorqin ifodasini topgan. Bu maktublarda u Demokrit, Suqrot, Aflotun, Arastu, Zenon, Epikurning falsafiy va estetik qarashlariga munosabat bildirgan.⁵ Bu maktublarni ijtimoiy hayotning turli masalalariga bag‘ishlaydi va bu mavzularda mustahkam asosli fikrlar yuritadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, maktublar masalasiga Qadimgi Rimda alohida e’tibor berilgan va bu usul muayyan bir udum maqomini olgan.

Xitoy adabiy-estetik tafakkur tarixidagi “xulosalarga kelish davri”da yashagan

¹ Алпомиш. - Тошкент. Манавият.1987. –Б. 57.

² Quronov D. Rahmonov B. G‘arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent. Fan. 2008. - B. 23.

³ Quronov D. Rahmonov B. G‘arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent. Fan. 2008. - B. 25.

⁴ Болтабоев Х, Махмудов М Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд. - Т.: Мумтоз суз. 2013. - Б. 201.

⁵ Болтабоев Х, Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд.- Т.: Мумтоз суз. 2013. - Б. 213.

olim Van Chun (m. 27-100) “ven” so‘zini qator ma’nolaridan tashqari “yozma manba” ma’nosida qo‘llagan hamda adabiyot tarkibiga *shu (maktub), szi (mulohaza, esdalik)* kabi tushunchalarni ham adabiy asar tarkibiga kiritgan.⁶

Markaziy Osiyo yozma manbalarida esa maktublarning ilk ko‘rinishlari sifatida so‘g‘d yozma manbalari tarkibiga kiruvchi Mug‘ tog‘i hujjatlaridan biri A-14 raqami bilan belgilangan maktub mavjud bo‘lib bu diplomatik maktublar namunasi sanaladi. “*Janobi hukumdorga, buyuk tayanchimiz, So‘gd podshosi, Samarqand hokimi Devastichga uning eng e‘tiborsiz quli Fatufarndan murojaatnoma*” tarzida davom etadi. V.A.Livshitsinning taxminiga ko‘ra, maktub 712-714-yillarda yozilganligi aytiladi.⁷

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit-turk” asarida *irqish* so‘zini izohlar ekan, “maktub, noma ma’nosida ham qo‘llanadi” (1-jild, 17-bet) deb izoh beradi. Shuningdek, Mahmud Koshg‘ariy qo‘shug‘ so‘ziga izoh berganda ham, lirik qahramon Turkon xotunga maktub yo‘llab, “xodimi xizmatga tayyor” ekanini bildiradi (1-jild, 357-bet)⁸

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida Kuntug‘di elig tog‘dagi g‘orda zohidona hayot kechirayotgan O‘zg‘urmishga maktub yuborib, u bilan uchrashib, suhbatlashishni ixtiyor qilganini yozadi. Kuntug‘dining bu xati ham maktubning bir ko‘rinishidir. Umuman olganda, maktublar Markaziy Osiyo xalqlarining maishiy, ma’naviy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Shuningdek, asosiy kommunikatsiya (axborot almashish) vositalaridan biri bo‘lganligini kuzatish mumkin.

Maktub eski o‘zbek tilida *bildirguluk* so‘zi bilan ham ifodalangan. “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga bildirguluk, ya’ni maktub yuborib, bo‘ysunishni va o‘lpon to‘lashni talab etadi. Shu tariqa ma’lum ehtiyojlar tufayli paydo bo‘lgan xabarni ifodalash shakllari ham maktubning shakllanishiga asos bo‘lgan deb aytish mumkin.

Sharq allomalari maktubot janriga alohida e‘tibor berganlar. Maktublar tadqiqi bilan shug‘ullangan olim A.O‘rinboev Abdurahmon Jomiyning o‘z davrida “Ruqa‘ot”ga jamlangan maktublarini o‘ziga tadqiqot obyekti sifatida tanlab oladi. Ularni chuqur o‘ganish natijasida XIV – XV asrlarda maktub janri o‘z taraqqiyotining haddi a’losiga ko‘tarilganini ta’kidlab o‘tadi.⁹ Bu janr, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida rivojlanishning yangi bosqichiga ko‘tarilish bilan birga maktubdan mustaqil adabiy janr sifatida foydalanish boshlandi. Navoiyning zamondoshlariga yozgan xatlari “Munshaot” (“Insholar”) to‘plamiga jamlangan.¹⁰ Bu ikki namuna nomachilik va

⁶ Болтабоев Х, Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд.- Т.: Мумтоз суз. 2013. - Б. 66.

⁷ Болтабоев Х, Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд. - Т.: Мумтоз суз. 2013. - Б. 321.

⁸ Jalolova M. O‘zbek adabiyotida noma janri. – Toshkent. Fan. 1992.- B. 3.

⁹ O‘rinboev A. Jomiy maktublari. – Toshkent. Ma’naviyat. 1984 - B. 40.

¹⁰ Homidiy H. Abdullayeva Sh. Ibrohimova S. - Toshkent: O‘qituvchi. 1967.- B. 77.

maktubot XIV – XV asrlar epistolyar adabiyoti uchun yetakchi namuna ekanligi adabiyotshunoslar tomonidan e'tirof etilgan.

A.O'rinboev, M.Hasanovlarning "Navoiy zamondoshlari maktublarida" risolasida Navoiyga yo'llangan maktublarni ko'zdan kechirib, maktublar chin ma'noda tarix oynasi ekanligini tasdiqlaganlar. Munshaotlarga jamlangan maktublarni o'rganish har qanday davlat, mamlakatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy tomonlarinigina o'rganishga yordam beribgina qolmay, ayrim shaxslarning arbob sifatidagi faoliyati va ma'naviy olamini ochishda ham juda qo'l keladi.¹¹

Alisher Navoiyning Hirot, Samarqand, Astrobod va boshqa shaharlarda yashab turib, turli kishilarga yozgan nasriy maktublaridan tuzilgan "Munshaot" ("Xatlar") asari jahon adabiyoti tarixidagi ulkan manbalardan biri hisoblanadi. Bu xatlar buyuk adibning turli holat va vaziyatdagi kayfiyatini realistik aks eltirgan tarixiy hujjatlarga emas, balki Navoiyning turli masalalarga munosabati, hatto adabiy-tanqidiy qarashlarning nozik qirralarini ifodalagani bilan ham qimmatlidir.

XI-XV asrlar badiiy asarlar tarkibida uchraydigan maktublar she'riyatda o'z ahamiyatini topganligini ko'rsatadi. Keyinchalik bu janrning nodir namunalari "Muborak maktublar"¹² nomi ostida birlashtirilib nashr etildi va qator tadqiqotlarga manba bo'lib xizmat qildi.¹³

Maktubot janri bugungi kungacha deyarli tasniflanmagan. Faqatgina Alisher Navoiyning "Munshaot" asaridagi maktublarning quyidagicha tasnifi uchraydi: "O'rta asrlarda kishilarning jamiyatdagi martabasi hisobga olingan holda maktublar uchga bo'lingan bo'lib, "Munshaot"dagi maktublar ham ayni yo'nalishlarda bitilgan:

1. Murofia- obro'li insonlarga yo'llangan maktublar.
2. Murosala- darajasi maktub yozuvchi bilan teng bo'lgan kishilarga yo'llangan maktublar.
3. Riqa - darajasi maktub yozuvchidan past bo'lgan kishilarga yo'llangan maktublar.

Masalan, murofia maktubiga Navoiyning Husayn Boyqaroga yo'llagan maktubi kiradi. Bunday maktublardan o'sha davrning murojaat odobi va xat yozuvchining maktub qabul qiluvchiga ehtiromi, hurmat darajasini bilib olish mumkin. Murosala maktublarining asosiy xususiyati boshlanmalarning dabdabali emasligi, yakuniy qism qisqagina duolardan iborat bo'lishida ko'rinadi. Riqa maktubi ikki dona: biri Movlono Qosimga, biri Navoiyning asrandi farzandiga yozilgan."

Xulosa qilib aytganda, insoniyat paydo bo'libdiki, uning maktublarga ehtiyoji bo'lgan. Ijtimoiy hayotda o'rni bo'lgan har qanday narsa va holatning badiiy adabiyotda o'z aksini topishi tabiiy. Shuning uchun qadimdan to hozirgacha hayotimizda va ko'rkam adabiyotda maktublar o'ziga xos o'rinni egallab kelmoqda.

¹¹ O'rinboev A. Hasanov M. Navoiy zamondoshlari maktublarida. - Toshkent: Fan. 1990. - B. 44.

¹² Муборак мактублар. Ўзбек адабиёти бўстони.- Т.: Адабиёт ва санъат. 1987. - Б. 44.

¹³ Hasanova H. Maktub genesizi, tadrijiylik badiiy asar kompozitsiyasidagi o'rni. MD. - Farg'ona. 2020. - B. 18.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алпомиш. - Тошкент. Манавият.1987.
2. Quronov D. Rahmonov B. G'arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent. Fan. 2008.
3. Болтабоев Х. Махмудов М Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд. - Т.: Мумтоз суз. 2013.
4. Jalolova M. O'zbek adabiyotida noma janri. – Toshkent. Fan. 1992.
5. O'rinboyev A. Jomiy maktublari. – Toshkent. Ma'naviyat. 1984.
6. Homidiy H. Abdullayeva Sh. Ibrohimova S. - Toshkent: O'qituvchi. 1967.
7. O'rinboyev A. Hasanov M. Navoiy zamondoshlari maktublarida. - Toshkent: Fan. 1990.
8. Муборак мактублар. Ўзбек адабиёти бўстони.- Т.: Адабиёт ва санъат. 1987.
9. Hasanova H. Maktub genesizi, tadrijiylik badiiy asar kompozitsiyasidagi o'rni. MD. - Farg'ona. 2020.